

Kocaeli **ilahiyat** Dergisi

ISSN: 2564-677X

Kocaeli Theology Journal

DİN EĞİTİMİ AÇISINDAN HAC İBADETİ

PILGIRIMAGE IN THE FORM OF RELIGIOUS EDUCATIONS

Nuray SARİCE

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğrt.
Van Rekabet Kurumu Ortaokulu
orcid.org/ 0000-0002-4186-2446
e-mail: nurayoter@gmail.com

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 23 Ağustos 2020/ 23 August 2020

Kabul Tarihi / Accepted: 9 Aralık 2020/ 09 December 2020

Yayın Tarihi / Published: 27 December 2020/ 27 December 2020

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December 2020

Cilt / Volume: 4 Sayı / Issue: 2, Sayfa / Pages: **497-522**

Cite as / Atıf: Sarice, Nuray. "Din Eğitimi Açısından Hac İbadeti [Pilgrimage In The Form of Religious Educations]". Kocaeli İlahiyat Dergisi- Kocaeli Theology Journal 4/2 (Aralık/December 2020), **497-522**

Öz

İslam dininde hac ibadeti, hem mali hem bedeni olma vasfıyla diğer ibadetlerden ayrıldığı gibi özellikle psikolojik ve toplumsal yönünün ve etkilerinin ağırlığıyla da farklı bir konuma sahiptir. Dıştan bakıldığında sembolik davranışlar şeklinde görünen hac ibadetindeki her fiil ve davranışın bir anlamı, kişiyi ve toplumu eğitici bir yönü vardır. Müslümanların duygu, düşünce, tutum ve davranışlarını ilgilendiren böylesine dini-psiko-sosyal bir hadisenin, çok farklı yönleriyle birçok ilmin ilgi alanına girmesine rağmen, din eğitimi açısından yeterince araştırılmadığı görülmüştür. Bu bağlamda bu yazıda, hac ibadetinin özellikle din eğitimi yönü ön plana çıkarılmaya çalışılmakla beraber teolojik, tarihi, sembolik, sosyolojik ve psikolojik anlamlarına da dikkat çekilmiş olup bu yazının daha kapsamlı çalışmalar için bir tür giriş-başlangıç noktası oluşturması hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: İbadet, hac, eğitim, din eğitimi, din psikolojisi, din sosyolojisi.

Pilgrimage In The Form of Religious Educations

Abstract

Pilgrimage takes special attention to its psychological and social effect to the individual besides being in the form of financial and physical worship which differs from other worship activities in Islam. Pilgrimage outwardly appears as a symbolic behaviour. However it carries internal sense of feeling in every act of very individual. Moreover these acts give educational direction and sense of community awareness to the individual. Pilgrimage has effect and relation on Muslims' feelings, thoughts, attitudes and behaviour therefore it has been studied in such religious-psycho-social phenomenon from many perspective of science yet it has not been studied enough from perspective of religious education. In this context, this article aims to emphasize the religious education aspect of pilgrimage, but also draw attention to its theological, historical, symbolic, sociological and psychological meanings.

Key Words: Worship, pilgrimage, education, religious education, psychology of religion, sociology of religion.

GİRİŞ

Din eğitimi, bireyin dini davranışlarında değişiklik meydana getirmeye ve kutsal ile ilgili davranışlarının geliştirilmesi sürecine yöneliktir.¹ Bireydeki dini duygu ve düşünceler, inancın fiile dökülmesine davet eder. İnanan, kendisindeki dini duygu ve düşünceleri fiiliyata dökerek Allah'la canlı bir ilişki kurma eğilimine sahiptir. Bu tür davranışlara din içerisinde genel olarak ibadet denilmektedir. İbadetler, dindarın hayatını besleyen, düzenleyen ve yönlendiren fonksiyonel pratikler olup² yaratılış gayesinin gerçekleşmesi ve iradeleri bu uğurda eğitmek için vardır.³

İbadetlerin gerek ruhla, gerek bedenle, gerekse toplum sağlığı ile kişiler arasında olumlu ilişkiler kurmada yararlar sağladığı, toplum düzeninin pürüzsüz, aksaksız yürümesine katkıda bulunduğu bilinmektedir.⁴ Bu ibadetlerden olan hac ibadeti, kelime olarak “kastetmek, yönelmek, yürümek, ziyaret etmek”⁵ anlamlarına gelip terim olarak ise, din tarafından kutsal kabul edilen yerleri belirli zamanlarda ziyaret etmek ve bu yerlerde sembolik bazı ritüelleri yerine getirmeyi ifade eder. Hac ibadeti bütün dinlerde yer alan bir ibadet olmuştur. Tarih boyunca, bazı yerler ulûhiyetin yoğunluk kazandığı merkezler olarak görülmüş ve kutsallık atfedilmiştir.⁶

İslam dininde kutsal mekân ve zaman telakkisi, hac ibadeti bünyesinde yer almaktadır. Bilindiği üzere hac, İslam dininin üzerine bina edildiği beş esastan (şarttan) biri olup şartlarını taşıyan her Müslümana farzdır.⁷ Nitekim Kur'an'da haccın mana ve önemine işaret eden, bu ibadetin eda edilme şeklinden bahseden yirmi beş (25) ayet ve müstakil olarak da “Hac Sûresi” bulunmaktadır. Farz bir

1 Cemal Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş* (Ankara: Pegemakademi Yayınları, 2011), 23.

2 Kerim Yavuz, “Din Psikolojisinin Araştırma Alanları”, *A.Ü.İ.F.D.* 5 (Erzurum 1982), 103.

3 Mehmet Görmez, *Kalbin Erbaini* (Ankara: Otto Yayınları 2015), 85.

4 Ahmet Onay, “Hac Yapan Kişilerin Hacdan Sonraki Dini Tutumları”, *S.Ü.İ.F.D.* 14 (Sakarya 2006), 1.

5 Rıfat Oral, *Peygamberimizle 27 gün* (Ankara: D.İ.B. Yayınları, 2011), 15; Mehmet Keskin, *Büyük Şafi İlmihali* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2009), 324.

6 Ahmet Rıfat Geçioğlu, *Hac İbadetinin Bireysel Yaşayıştaki Rolü*, (Adana: Çukurova Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010), iii.

7 İbn Mace, “Tahare”, 1/16; İrfan Yücel, “Hac ve Umre”, Ali Bardakoğlu vd., *İlmihal* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 1/ 512.

ibadet olan hac ibadeti, imkânı olan Müslümanlar tarafından belirlenmiş zaman içerisinde Kâbe, Arafat, Müzdelife ve Mina'da belli dini görevleri şart ve usûlüne uygun olarak yerine getirmek şeklinde yapılmaktadır.⁸ Haccın yapılışını Hz. Peygamber (sav) hac mevsiminde, Müslümanların başında bulunarak bizzat yapmış ve göstermiştir ki bu O'nun ilk ve son haccı olmuştur. Hz. Peygamber (sav), yapmış olduğu "Veda Haccı" ile Müslümanlara bu ibadetle ilgili bilmeleri gereken bütün kuralları öğreterek tebliğlerde bulunmuştur.⁹

Hac ibadeti baştan sona sembollerle dolu bir ibadettir. Âdeta bir semboller haritasıdır. Her bir fiil ve davranışın sembolik bir anlamı, kişiyi eğitici ve bilinçlendirici bir yönü vardır. Hacca giden bir Müslüman, hac süresince yerine getirdiği eylemler ve katlandığı yoksunluklar sayesinde güçlü bir ruhsal eğitime tabi tutulur. Hac bir taraftan inanç esaslarını pekiştirirken, diğer taraftan da Müslümanlara takva, sabır, sevgi, saygı, kardeşlik, fedakârlık gibi ahlaki güzellikleri kazanma ve yaşama imkânı sunar.¹⁰

Yapılan bir araştırma, hacıların hayatlarında hac öncesine oranla önemli değişikliklerin olduğunu ortaya koymuştur. Gerek ibadetlerdeki artış, gerek güzel ahlaki değerlerin kazanılması, gerekse günah, haram ve kötü alışkanlıkların terk edilmesinde haccın etkisinin olduğu görülmüştür.¹¹ Hac boyunca elde edilen yeni tecrübe, insan hayatı için bir dönüm noktası olmaktadır. Hac öncesi manevi hazırlık, haccetmekle elde edilen arınma ile tamamlanmaktadır. Hac ibadetini yerine getiren birey, hac dönüşü kendisine, ailesine, topluma ve bütünüyle insanlığa karşı sorumluluklarının bilinciyle yeni bir hayata başlamaktadır. Bu anlamda hac, anlam ve hikmetleriyle bilinçli bir şekilde yapıldığında bir taraftan maziye yapılmış ibretli bir yolculuk iken, diğer taraftan da geleceğe yapılacak yolculuk için çizilecek hikmetli bir yol haritası olmaktadır.¹²

Hac ibadeti aynı zamanda insanın toplumsal yönünü tatmin eden ve onaran bir özelliğe sahiptir. Müslümanlar arasında tanışma, danışma, kardeş-

8 Abdulfettah Ebu Gudde, *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed ve Öğretim Metotları*, terc. Enbiya Yıldırım (İstanbul: Yasin Yayınevi, 1998), 73.

9 Adem Tutar, "İslam Tarihinde Hac İbâdetinin Ortaya Çıkışı ve Hz. Muhammed'in Hac Emirliğini Tesisi", *Fırat Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi* 6 (Elazığ 2001), 75-86.

10 Veysel Akkaya, *Haccı Yaşayanlar* (İstanbul: Nesil Yayınları, 2008), 512.

11 Mehmet Bayyığıt, *Sosyo-Kültürel Yönleriyle Türkiye'de Hac Olayı* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 149-156.

12 Bünyamin Erul – Ekrem Keleş, *Haccı Anlamak* (Ankara: D.İ.B. Yayınları, 2010), 10.

lik, yardımlaşma meydana getirdiği gibi Müslümanların bir bütün olmalarını sağlayıp onların bu birlikliklerini tüm dünyaya ilan eden bir toplantı hükmündedir. Hac, insan sevgisini geliştirir, İslâm kardeşliğini pekiştirir; bir Mü'mini bütün Müslümanlara açılmak suretiyle onların hepsini kucaklamaya hazır hale getirir. Haccın Müslümanlar arasında meydana getirdiği tanışma ve yakınlaşma toplumsal açıdan büyük faydalar sağlar.¹³

Hac ibadeti, yapılış itibariyle teknik yönleri ve Allah'ın kuluna kazandıracığı mana ve hikmetler itibariyle de manevi yönleri olan kutsal bir yolculuktur.¹⁴ Müslümanların gerek kişi gerekse toplum olarak duygu, düşünce ve davranışları üzerindeki etkisi, hac ibadetinin sosyal ve psikolojik tesirleri olan mükemmel bir “din eğitimi” olduğunu göstermektedir. Bu ibadetin yapıldığı yerler de adeta birer eğitim alanları, yoğunlaştırılmış eğitim merkezleri gibidir.

Din öğretimi, dinle ilgili bilgilerin kişiye aktarılması iken din eğitimi, öğretilen bu bilgilerin davranışlara yansımaları sağlamaktadır. Amaç kişiye dinen istenen davranışları benimsetip yerine getirilmesi, istenmeyen davranışların da yapılmaması alışkanlığını kazandırmaktır.¹⁵ Bu anlamda din eğitimi, haccın ne zaman, nerede, nasıl ve hangi ibadetlerle yapılacağı, bu ibadetlerin hangi kurallara göre yerine getirileceği konusunda hüküm beyan etmez. Din eğitimi, ihram giymenin, vakfe yapmanın, şeytan taşlamanın, tavaf etmenin ve say yapmanın hacı adayının duygu, düşünce, tutum ve davranışları üzerindeki etkilerini inceler.

Hac ibadetiyle ilgili menâsiklerin (farz, vâcip ve sünnetlerin) insanın ve toplumun eğitilmesiyle ilgili olduğu açıktır. Bu çalışmada, hac ibadetinin psikolojik ve toplumsal etkileri din eğitimi çerçevesinde ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu doğrultuda hac ibadeti; takva eğitimi, sabır eğitimi, duygu eğitimi, irade eğitimi ve sosyal eğitim yönleri ile ele alınmıştır.

13 Abdurrahman Kasapoğlu, “Kişilik Eğitimi Açısından Hac İbadeti”, *Diyanet İlmî Dergi* 44/1 (Mart 2008), 118.

14 Erul – Keleş, *Haccı Anlamak*, 19; Yücel, “Hac ve Umre”, 513.

15 Hüseyin Peker, *Din ve Ahlak Eğitiminin Psikolojik ve Metodik Esasları* (Samsun: Eser Matbaası, 1991), 14.

Yöntem

Araştırmada arama, tarama, derleme ve yorumlama aşamalarından oluşan literatür tarama yöntemi kullanılmıştır. Bu bağlamda tefsir, hadis, din eğitimi, eğitim bilimleri, din sosyolojisi, din psikolojisi ve konu alanıyla ilgili kitaplar, tezler, makaleler, dergiler incelenip gözden geçirilmiştir. Tarama sürecinin sonlanmasından sonra çalışma, Din Eğitimi Açısından Hac İbadeti çerçevesinde betimlenmeye ve yorumlanmaya çalışılmıştır.

1. Hac İbadeti ve Takva Eğitimi

Takva, sözlükte: "korunmak, sakınmak, kendini muhafaza altına almak, bunun gereği olarak korkmak çekinmek" anlamlarında kullanılmaktadır. Dini ıstılahında ise takva: "İmân edip emir ve yasaklarına uyararak, Allah'a karşı gelmekten sakınmak, dünya veya âhirette insana zarar verecek, ilahi azaba sebep olabilecek inanç, söz, fiil ve davranışlardan ve her türlü günahlardan sakınmak" anlamına gelir ¹⁶

Hız. Ali'ye takva nedir sorulunca şöyle cevap vermiştir: "Takva, Allah'tan korkmak, Kur'an ile amel etmek, aza razı olmak ve göç gününe (ahirete) hazırlanmaktır."¹⁷ Seyyid Şerîf el-Cürçânî takva için: "Allah'a itaat ederek azabından sakınmaktır, bu da ceza almayı haklı kılan davranışlardan nefsi korumak suretiyle gerçekleşir" şeklinde tarif eder. Kur'an'da ve hadislerde takvâ bazen sözlük anlamında, bazen de "Allah'ın emirlerine uyup yasaklarından kaçınarak azabından korunma" anlamında kullanılır.¹⁸

Küresel bir eğitim merkezi olan hac okulunda verilmek istenen ana ders ve ulaşılmaya çalışılan asıl hedeflerden biri, maddi ve manevi kirlilerden arınma ve takva eğitimidir. Bunun yolu da her türlü günahahtan kendini alıkoymak ve insanlarla iyi geçinerek onlarla münakaşa etmemek, şehevi duygulardan uzak durmaktır.¹⁹ Nitekim Allah hac ile ilgili Bakara Suresi'nde şöyle buyurur:

16 Fikret Karaman vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: D.İ.B. Yay., 2006), 348.

17 Mehmet Keskin, "Takva", Abdullah Ayan vd., *Kürsüden Öğütler* (Ankara: D.İ.B. Yay., 2006), 268.

18 Süleyman Uludağ, "Takva Maddesi", TDVİA (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 50/250.

19 Ramazan Örtkün, "Arınmaya Yolculuk: Hac", *Siyer-i Nebi Dergisi* 23 (İstanbul 2014), 36.

“Hac (ayları), bilinen aylardır. Kim o aylarda hacca başlarsa artık ona hacca cinsel ilişki, günaha sapsak, kavga etmek yoktur. Siz ne hayır yaparsanız, Allah onu bilir. (Âhiret için) azık toplayın. Kuşkusuz, azığın en hayırlısı takva (Allah’a karşı gelmekten sakınma)’dır. Ey akıl sahipleri, bana karşı gelmekten sakının”²⁰

Hacca gelenler, sosyal ve ekonomik statülerini gösteren dünya elbiselerini, makam ve mevkilerini ortaya koyan üniformalarını, zevklerini, kültürlerini ve karakterlerini yansıtan her türlü süs ve ziyneti bir kenara bırakıp, Allah önünde herkesin eşit olduğunu sembolize eden iki basit giysiye: ihrama bürünürler. Yani ihram, Allah nezdinde mal, mülk, madde ve metanın hiç sayıldığı, bütün Müslümanların bu kutsal iklimde eşit ve kardeş olduğunu ifade eder. Birini diğerinden ayrıcalıklı, üstün ve özel gösteren hiçbir emare yoktur. Artık dünyevi elbiseler çıkarılmış kişilikler ortaya konulmuştur. Kısacası, çoğu zaman karakterleri örten, şahsiyetleri gizleyen süslü elbiseler atılmış “takva elbisesi” esas alınmıştır. Burada bürünen iki parça kumaş da sadece eşitliği sağlamaya ve avret yerlerini örtmeye yöneliktir. Mikat ile başlayan bu kutsal yolculukta asıl giyilmesi gereken elbise ise takva elbisesidir. Zira Yüce Allah; *“Takva elbisesi daha hayırlıdır”²¹* buyurmuştur.²²

İhram, kefeni sembolize eden dikişsiz iki bez parçasıysa da aslında yapılması müsaade edilen bazı söz, fiil ve davranışların, hac ve umre yapacak kişiler için belli bir süre Allah ve Resûlü’nün (sav) getirdiği yasaklar çerçevesinde “haram kılınması” demektir. Namaza başlarken alınan iftitah tekbiri nasıl kişiye namaz içinde bazı davranışları yapmayı yasaklıyorsa, oruca başlayan kişi nasıl imsak ile yemek ve içmek kendisine yasaklanıyorsa, hacıya da ihram ile birlikte bazı şeyler yasaklanmıştır. ²³Kur’ân’ı Kerim’de belirlenen bu temel yasaklardan başka güzel koku kullanmamak, av hayvanlarını avlamamak, harem bölgesindeki her türlü bitkiye zarar vermemek gibi hadislerde bazı ihram yasakları yer almıştır. ²⁴

20 el-Bakara 2/197.

21 el-Araf 7/26.

22 Erul - Keleş, *Haccı Anlamak*, 23.

23 Yücel, “Hac ve Umre”, 513.

24 Müslim, “Hac”, 438.

Haccın edası sırasında insanların birbirine karşı saygılı, barışçı olmaları, saldırgan eğilimlerine ket vurmaları, hayvanların, böcekleri bile incitmemeleri istenir. Hac esnasında yasaklanan bu davranışlar, haccın barışçıl ve insanilik ilkesini ortaya koyar.²⁵ Hac sırasında öldürülebilecek herhangi bir canlı hayvan için kefarete ödenmesi şart koşulur. Tüm bunlar, Mü'min için davranışlarını kontrol noktasında bir tür alıştırma mesâbesindedir.²⁶

İslam'dan önce müşrikler Hz. İbrahim'in (as) tevhid inancını bozdukları için hac yaparlarken bütün insanlığın eşitliği ilkesini de değiştirmişlerdir. Uzak bölgelerden hacca gelenlere hor baktıkları için onlarla birlikte aynı yerde durarak ibadet etmeyi gururlarına yedirememişlerdir. Cahiliye döneminde, Kureyş gibi bazı seçkin kabileler -Kinâne, Kays-, insanlar Arafat'ta toplandıklarında Meş'ari Haram denilen yerde -Müzdelife'de- bekler, şerefimize leke sürülür diye, küçük gördükleri diğer hacıların arasına karışmazlardı. Kendilerini Allah'ın evinin halkı olarak niteler ve bu durumu bir ayrıcalık gerekçesi olarak kullanırlardı. Yüce Allah, burada sözü edilen ve İslâm'ı kabul eden kimsele-re ve bütün Müslümanlara Arafat'taki temel hac eylemine katılmalarını, aynı ibadetleri yapmalarını, bu konuda insanlar arasında fark gözetilmelerini şart koşturmuştur. Yüce Allah müşriklerin bu tutumunu kınayarak, Mü'minlere takvalı olanın üstünlüğü gereği hac ibadetini tam bir eşitlik prensibi içerisinde yapmalarını emretmiştir.²⁷

“Sonra insanların akın akın döndüğü yerden siz de akın edin ve Allah'tan mağfiret dileyin, şüphesiz Allah bağışlayan, esirgeyendir.”²⁸

Ayetin zahirinden de anlaşıldığı gibi, burada, Allah katında herkesin eşit olduğu, ırk, sınıf veya sosyal statü farklarının hiçbir şekilde insanları birbirinden ayıramayacağı bir topluluğa mensup olma bilinci içerisinde takvaya bürünüp bireyselliklerini aşma çağırısı yapılmaktadır.²⁹

25 Vecdi Akyüz, *İbadet İlkeleri* (İstanbul: İlke Yayıncılık, 2002), 44.

26 H. Emin Sert, *Kur'an'da İnsan Tipleri ve Davranışları* (İstanbul: Bilge Yayınları, 2003), 126.

27 Fahreddin er-Râzi, *et-Tefsîrül-Kebîr* (Beyrut: Dâru İhyâit-Turâsî'l-Arabî, 1997), II/330; Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Safvetü't-Tefsîr* (Beyrut: Dâru'l-Fikir, trhsz.), I/130.

28 el-Bakara 2/199.

29 Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, çev. Cahit Koytak - Ahmet Ertürk (İstanbul: İşaret Yayınları, 1997), 58.

Halk arasında şeytan taşlama olarak bilinen remy-i cimâr³⁰ haccın vaciplerindedir. Rivayete göre Hz. İbrahim, Kâbe'nin inşasını tamamladıktan sonra Cebrail'in (as) kılavuzluğunda ilk defa hac ibadetini yapıp oğlu İsmail'i kurban etmeye götürürken, Mina'nın üç ayrı noktasında engellemek amacıyla önüne çıkan şeytanı taşlamıştır.³¹ Peygamber (sav) de bu taşlama işini uygulamış ve “*hacca ilişkin görevlerinizi benden alınız*”³² buyurduğu için haccın vacipleri arasında yer almıştır.

Şeytan taşlama sembolik bir olaylardır. Şeytan taşlamadaki asıl mana insan tabiatında yer alan kötü eğilimleri ve bunlar vasıtasıyla insanı kışkırtmaya çalışan şeytanın etkilerini ortadan kaldırmak ve böylece benliği tam manasıyla tavsiye etmek suretiyle akıl ve iradeyi yüceltip, kişilikte hâkim duruma geçirmek için, kötülüğün sembolü olan nefesine ve şeytana karşı savaş açmaktır.³³ Hacı adayı attığı her bir taşı, nefesine, şehvetine ve şeytana karşı fırlatır. Nefsinin, şehvetinin ve şeytanın emrettiği kötülüklerden takva gereği sakınmaya çalışır. Gurur, kibir, mal, mülk, makam, mevki, rütbe, şan, şöret, benlik, gençlik, evlilik çoluk-çocuk gibi sahip olduğu her şeyi Allah için feda etme yolunda, karşısına şeytan nereden çıkıyorsa, hangi silahları ve cepheleri kullanıyorsa onları bertaraf etmeye çalışır.³⁴

Hac ibadeti sırasında gerçekleştirilen görevlerden birisi de kurban kesmektir. Yüce Allah, kesilen kurbanların etlerinden ihtiyaç sahiplerine de bağışlanmasını ister. Fakat burada şöyle bir ilkeye dikkat edilmesini şart koşar. Kurbanı kesip ihtiyaç sahiplerine dağıtan kimse, kurbanını bağışladığı kimselere karşı kendini üstün gören bir tutum ve düşünceyle hareket etmemelidir. Böyle hareket etmediğinin kanıtı olarak da muhtaçlara verdiği kurbanın etinden mümkünse kendisi de yemelidir. Kurban etinden yiyerek kendisini onlarla

30 M. Özgü Aras, “Cemre Maddesi”, TDVİA (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/340.

31 Ebü Abdullah Ahmed b. Muhammed Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü Ahmed b. Hanbel* (İstanbul: Dâru's-Sahnûn ve Çağrı Yayınları, 1992), 1/197, 306-307; Muhammed b. Cerir b. Yezid et-Tâberi, *Câmiu'l-Beyân fi Têvîli'l-Kur'ân*, Muh: Ahmed Muhammed Şakir (Kahire: Müessesetü'r-Risaleh, 2000), 21/78; Vehbe b. Mustafa Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Munîr fi'l-Akideti ve's-Şeriatı ve'l-Menbec* (*Dırmeşk*: Dâru'l-Fikri'l-Muasır 1418), 23/117.

32 Ebu Abdirrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *Sünenü'n-Nesâî* (İstanbul: Dâru's-Sahnûn ve Çağrı Yayınları, 1992), 5/70.

33 Hayati Hökekleli, *Din Psikolojisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 240.

34 Erul ve Keleş, *Haccı Anlamak*, 41.

eşit gördüğünü göstermelidir. Cahiliye döneminde kurban kesenler, kendilerini fakirlerden üstün göstermek için bu kurbanlardan yemezlerdi. Yüce Allah, ister fakir olsun ister zengin insanların değer olarak birbirine eşit olduğunu belirtmek ve müşriklerden farklı davranmak, müteviziliği ortaya koyabilmek için, kurban sahiplerinin de bunların etlerinden yemelerini emretmiştir.³⁵

*“Allah’ın kendilerine rızık olarak verdiği hayvanlar üzerine belli günlerde (onları kurban ederken) Allah’ın adını anınlarsın. Onlardan yiyin, sıkıntı içinde bulunan fakire de yedirin.”*³⁶

Hac ibadetini kişinin tüm hayatı boyunca çevresi ile duyarlı, anlamlı ve iyiliği merkeze alan bir ilişki tarzı geliştirmesi sağlanmış olur.³⁷ Hac ibadetinin hacı adayına olgun mümin kişiliği kazandırdığı, yapılması zorunlu tören ve şartlar ile hacı adayını takva yönüyle eğittiği görülür.³⁸

“Gelsinler ki kendileri için birtakım faydalara tanık olsunlar.”³⁹

2. Hac İbadeti ve Sabır Eğitimi

Sözlükte; “hapsetmek, tutmak, birini bir şeyden alıkoymak, dayanmak, kefil olmak, cüret ve şecâat”⁴⁰ anlamlarına gelen sabır, ıstılahta; “başa gelen musibetlerden dolayı Allah’tan başka kimseye şikâyetçi olmamak, yakınmamak, sızlanmamak; nefse ağır gelen ve hoş gitmeyen şeyler karşısında dünya ve âhiret yararını düşünerek, ruhi dengeyi bozmamak için insanın kalbinde bulunmakta olan sükûnet ve dayanma gücü”⁴¹ şeklinde tarif edilir.

35 Ebu’l-A’lâ el-Mevdûdî, *Tefhîmu’l-Kur’an*, çev. Muhammed Han Kayani vd. (İstanbul: İnsan Yayınları, İstanbul, 1989), III/327.

36 el- Hac 22/28.

37 Ali Şeriatî, *Hac*, çev. Ejder Okumuş (Ankara: Fecr Yay., 2012), 45; Ahmet Kurucan, *Hacçı Yaşamak* (İstanbul: Işık Yay., 2011), 35-43.

38 Remzi Öncül, *Eğitim ve Eğitim Bilimleri Sözlüğü* (İstanbul: M.E.B., 2000), 332; Kasapoğlu, “Kişilik Eğitimi Açısından Hac İbadeti”, 95.

39 el-Hac 22/28.

40 Ebü’l-Fazl Cemâleddin Muhammed b. Mükerrerrem İbn Manzur, *Lisani’l-Arab* (Beirut, 1990), IV/138; Muhammed b. Cerir b. Yezid et-Taberi, *Câmiu’l-Beyan an Têvîli Ayi’l- Kur’an* (Mısır: Daru’l Mearif, trhsz), I/253.

41 Karaman vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 567.

Sabır eğilimi, kişilik gibi bireysel etmenlerle, sosyal çevreye ve insanın geçmiş yaşantılarına bağlıdır. Kişiliğini, sabır ve dayanıklılık yolunda eğitebilen insan, yapıcı amaçlara ulaşabilmek için kararından asla dönmez, nefsinin basit istek ve eğilimleri onu yolundan geri çeviremez.⁴²

İslam'da hac ibadeti, diğer ibadetlere nazaran daha kompleks, daha kapsamlı ve çok yönlü, bu sebeple de daha zor bir ibadettir. Nitekim diğer ibadetlere göre daha uzun bir zaman dilimi içerisinde ifa edilen bu ibadet, birçok ibadeti ve fonksiyonlarını bünyesinde taşır. Bu özellikleri sebebiyle olmalıdır ki, hac ibadeti durumu müsait ve şartlarına haiz olanlara ömürlerinde sadece bir defa olmak üzere farz kılınmıştır.⁴³

Hac ibadetinin bireysel anlamdaki zorluğundan dolayı Hz. Peygamber (sav), hiçbir ibadeti yapmak için Allah'tan yardım dilemediği halde hacca niyet ederken *"Allah'ım, hac yapmak istiyorum bunu bana kolay kıl ve kabul eyle"*⁴⁴ diye dua etmiştir.

Hac ibadeti daha henüz işin başındayken bile zorluk ve sıkıntıları beraberinde getirir. Kişi öncelikli olarak hac yapılacak mekâna ulaşmak için uzun ya da kısa mesafeli olarak yolculuk yapmak durumundadır. Yolculuk sırasında başta yiyecek-içecek olmak üzere her türlü insani ihtiyaçlarını gidermek için çaba sarf etmek durumundadır. Kaldı ki, yolculuk eylemi tek başına bile insanı sıkıntıya sokmaya yetmektedir. Hacca niyet eden kişi ibadet kastıyla bütün bu zorluklara gönüllü olarak katlanır. Sabrını ve iradesini, Mescid-i Haram'a sağlıklı bir şekilde ulaşabilmek için zorlar. Bu zorluklar, günümüzdeki gibi ulaşım imkânlarının kolay olmadığı devirler dikkate alındığında daha iyi anlaşılır.

Kur'an, ulaşım vasıtası olarak binek hayvanlarının kullanıldığı ya da insanların yaya olarak seyahat ettiği koşulları dile getirerek haccın zorluklarına işaret eden tasvirlerle yer verir. Hac ibadeti bu açıdan ele alındığında bir sabır eğitimi olarak karşımıza çıkar. Allah'ın kutsal kıldığı bir mekâna ulaşma konusunda sabır ve kararlılık gösterebilen bir insanın, aynı sabrı O'nun emirlerine

42 Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâ'i*, (İstanbul: Tercüman Yayınları, trhsz.), 99; Remzi Öncül, *Eğitim ve Eğitim Bilimleri Sözlüğü*, 332.

43 Geçioğlu, *Hac İbadetinin Bireysel Yaşayıştaki Rolü*, 40.

44 Buhari, "Hac", 2; Müslim, "Hac", 2.

uyuma ve O'ndan gelen imtihan niteliğindeki sıkıntı ve zorluklar karşısında da göstermesi zor olmaz: *“İnsanlar için hacca ilân et; gerek yaya gerek uzak yollardan gelen yorgun develer üzerinde sana gelsinler. Gelsinler ki kendileri için birtakım faydalara tanık olsunlar.”*⁴⁵

Hacca niyet etmiş olan kişinin, arkadaşlarını incitici ve kırıcı söz ve davranışlardan sakınması tavsiye edilmiştir. İnsanların birbirlerine karşı âdetta denenip imtihan edildiği hac ibadeti esnasında sınırsız sabır ve hoşgörü göstermek, hac eğitiminden elde edilen önemli kazançlardan biridir. Yüce Allah'ın: **“Sabreder misiniz diye sizi birbiriniz için imtihan vesilesi yaptık”**⁴⁶ kelamı insanların birbirlerine katlanmalarının zorluğuna işaret etmektedir. Bu sabır imtihanının en zor verildiği yerler de şüphesiz Arafat, Müzdelife, Mina ve Mescid-i Haram'dır. Hac ibadetinde vücudun yorgun düşmesi, sınırların de yıpranmasına sebep olacağından insanları incitmek daha kolay olacaktır. Oysaki insan çok değerlidir. Abdullah bin Ömer'in rivayeti: Hz. Peygamberi (sav) Kâbe'yi tavaf ederken gördüm. Şunları söylüyordu:

*“Ey Kâbe! Sen ne güzelsin, kokun ne hoştur. Sen ne yücesin, sen ne kadar da saygıya layıksın! Nefsim yed-i kudretinde olan Allah'a yemin ederim ki; Allah katında Müminin itibarı senin itibarından daha büyüktür. Onun canına, malına saygı göstermek gerektiği gibi onun hakkında sadece iyilik düşünmeniz gerekir.”*⁴⁷

Hacı adayı, yolculuk başladıktan sonra azami bir sabır ve teenni ile hareket etmeye, çevresini rahatsız etmeden, kimseyi kırmadan herkesle iyi geçinmeye çalışır. Nitekim Kur'an'da bu konuda şöyle bilgi verilmektedir: *“Hacda kadına yaklaşmak, günaha sapmak ve kavga etmek yoktur.”*⁴⁸ Bir bakıma hacı adayı, Allah için yol arkadaşlarının bazı olumsuz tutum ve davranışlarına katlanma, onları sabır ve anlayışla karşılamak suretiyle ilahi bir imtihan ve eğitimden geçmektedir.⁴⁹

45 el-Hac 22/27-28.

46 el-Furkân 25/20.

47 Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid er-Rebeî el-Kazvîni *İbn Mâce, Sünen-ü İbni Mâce, tbk: Muhammed Fuâd Abdülbâki (Kahire: Dâru İhyâi't-Türasi'l Arabî, 1975), Hadis no: 3932.*

48 el-Bakara 2/197.

49 Ahmet Turan Alkan, “Kâbe'yi Özlemek”, *Aksiyon Dergisi* 424 (Ocak 2003), 20.

Hacdaki Safâ ve Merve tepeleri arasında yapılan sa'y ibadeti en açık ve yalın haliyle sabır eğitimiyle ilişkilidir. Susuzluk duygusunun harekete geçirdiği Hz. Hacer'in davranışlarının hacda tekrar edilmesi, bu ibadetin temel şartlarından birisini oluşturur:

*“Safa ile Merve Allah'ın nişanlarındandır. Kim hac ve umre niyetiyle Kâbe'yi ziyaret eder ve onları tavaf ederse bunda bir günah yoktur. Kim kendiliğinden bir iyilik yaparsa bilsin ki, Allah karşılığını verir, yaptığı bilir.”*⁵⁰

Sa'y, Safa Tepesi'nden başlayarak dördü gidip, üçü dönüş olmak üzere Safa ile Merve Tepeleri arasında toplam yedi defa gidip gelmeyi ifade etmektedir. Hz. İsmail'in annesi Hacer, suları tükenip zor durumda kaldığında, kendisi ve çocuğu şiddetli bir susuzluk ihtiyacı duyduğunda, oğlunu Harem'e bırakıp Safa ve Merve Tepeleri arasında su bulabilme ümidiyle, belki de bir insan görürüm diye koşmuş, yavrusuna bir şey olur endişesiyle de geri dönmüştür. Yüce Allah, onun çaresizlik ve sabrını Zemzem suyunu çıkararak ve başka insanların o bölgeye yerleşmelerini sağlayarak gidermiştir.⁵¹

Hz. Hacer'in, içinde bulunduğu durum karşısında takındığı tutum ve davranıştan çıkarılabilecek mesajlardan birisi şudur: Mü'minler, açlık ve benzer sıkıntılarla imtihan olduklarında ümitsizliğe düşmemeli, amacına ulaşmak için sabırla çalışmalıdır. Bir yandan Allah'a sığınıp dua etmeli, diğer yandan elinden geleni yaparak, gücünü sonuna kadar kullanmalı ve sabır göstermelidir.⁵²

Hacdaki sabırda sürekli zorlukların üzerine gitme; sıkıntı ve eziyetlerden kaçmak yerine onlara göğüs germe söz konusu olduğu için hac ibadeti bu yönüyle tembellik, atalet, miskinlik tarzındaki yanlış sabır algısının önüne de geçer. Sorumluluktan kaçmanın, üzerine düşen görevleri yapmamanın, eldeki imkân ve fırsatları kullanmamanın sabır olmadığını öğretir. Dikkat edildiğinde görülecektir ki, haccın başından sonuna sergilenen sabır, insana gerçek sab-

50 el-Bakara 2/158.

51 Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'anı Kerim'in Türkçe Meali ve Tefsiri* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1985), I/150; Seyyid Ebu'l-Hasan Ali Nedvi, *Hac*, çev. Yusuf Karaca (İstanbul: Nehir Yayınlan, 2004), 44-45; Salim Öğüt, "Sa'y Maddesi", TDVİA (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/206

52 Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat, trhsz.), I/557.

rı öğreten bir nitelik taşır. Hac, Müslümanlar için sabır ve gayret eğitiminin verildiği bir okuldur⁵³

3. Hac İbadeti ve Duygu Eğitimi

Sözlükte duygu, “duyularla algılama, his” anlamına gelmektedir. Psikolojik bir terim olarak ise “belirli nesne, olay veya bireylerin insanın iç dünyasını etkileyerek uyandırdığı izlenim” anlamına gelir.⁵⁴

İnsan, duygusal özellikleri inkâr edilemeyen bir varlıktır. Duygularının onun yaşamındaki rolü ve etkisi küçümsenemeyecek kadar fazladır. Duygular, insana hareket, aksiyon verir, düşünce ve davranışları hızlandırır ve motive eder, insan için olmazsa olmaz denecek kadar önemli şeylerdir. Bu yüzden duygu eğitimi, eğitimin önemli bir boyutunu oluşturur.⁵⁵

Kökene Hz. İbrahim’e (as) dayanan ve uzun bir tarihi geçmişi bulunan hac ibadeti, dünyanın çeşitli bölgelerinde yaşayan Müslümanlara zaman ve mekân şuuru kazandırmakta, gözlerini ve gönüllerini ilahi semboller olarak nitelendirilen mekânlara çevirmelerini sağlamaktadır. Hac ibadeti, Hz. Peygamber (sav) ve ilk Müslümanların yaşadıkları mekânlarda ifa edilmesinden dolayı mümin kişi, Kur’an’da “Allah’ın koyduğu dini işaret ve nişanlar (şeaîrul-lah)”⁵⁶olarak tavsif edilen bu yerlerde bulunarak bu dönemin manevi ikliminden nasiplenip hayata yeni bir canlılık ve hissiyatla dönmektedir.⁵⁷

Hac ibadeti, bir bakıma Hz. Peygamberin (sav) İslam’ı tebliğ ettiği döneme, oradan da Hz. İbrahim’in (as) bölgeye yerleştirdiği tevhid inancına

53 Kasapoğlu, “Kişilik Eğitimi Açısından Hac İbadeti”, 118; Ali Akpınar, *Kur’an Aydınlığında Seyahat* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 66; Burhanettin Canatan, *İslâmiyette Ruh Sağlığı* (Konya: Canatan Yayınları, trhsz), 113; M. Zerrin Akgün, *İlim Bakımından İslâmiyet* (Ankara: Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, 1955), 75; Remzi Kılıç, *Kur’an’da İbadet Kavramı* (Kayseri: SE-DA Yayınları, 1986), 46.

54 T. Morgan Cliffort, *Psikolojiye Giriş*, çev. Hüsnü Arıcı vd. (Ankara: Haccettepe Üniversitesi Psikoloji Bölümü Yayınları, 1991), 225; Ruşen Alaylıoğlu - A.Ferhan Oğuzkan, *Ansiklopedik Eğitim Sözlüğü* (İstanbul: İnkılâp ve Aka Yayınevi, 1976), 78.

55 Daniel Goleman, *Duygusal Zekâ*, çev. B. S. Yüksel (İstanbul: Varlık/Bilim Yayınevi, 1997), 30-31; Nevzat Tarhan, *Duyguların Psikolojisi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2014), 50.

56 el-Bakara 2/158; el-Hac 22/32.

57 Necati Öztürk, *Hicaz Albümü* (Ankara: D.İ.B. Yayınevi, 2012), 5.

doğru müminin manevi bir yolculuk yapmasını sağlayarak inanç kökleriyle olan bağlantısını derinleştirip tazelenmesini sağlar. Hz. İbrahim (as) ve ailesinin yaşadıkları, Hz. Peygamberin (sav) ve arkadaşlarının tevhit ve adaleti hâkim kılma mücadelesi, bu süreçte yaşanmış acı tatlı anılar, âdeta bir film şeridi gibi bu kutsal mekânları ziyaret eden kişinin gözünün önünden geçer. Dolayısıyla bu yolcu, adeta bir zaman tüneliyle Hz. İbrahim (as) ve ailesine, asr-ı saadete gitmektedir. Bu vesileyle Müslüman, İslam'a gönül vermenin ve Allah'ın davetine icabet etmenin mutluluğunu gönülden yaşar ve hisseder.⁵⁸

Her Müslüman, imandan sonra en faziletli ibadet sayılan namazın kiblesi olan o mübarek mekânı görmek ister. Hacca giden Mü'min, namazlarda yönelip durduğu Allah'ın evine bizzat gelmiş, namazda yaşadığı Allah'la buluşma şuurunu daha yakından hissetmeye başlamıştır.⁵⁹ Hiç şüphesiz günde beş vakit yüzünü çevirdiği Kâbe'nin bir anda karşısında durması, insana sonsuz mutluluk ve huzur verir. Gözyaşlarının pınar olduğu, sözlerin bittiği, sadece duyguların dile geldiği bu anı yaşamak, Müslümana iman nimetinin zirvesini yaşatarak coşturur. Tavaf, Sa'y, Arafat, Müzdelife, Mina'daki mahşeri kalabalıkla birlikte olmak ve sonrasında arınarak Hz. Peygamberin (sav) huzuruna varmak anlatılmaz duyguların yaşanmasına vesile olur. Bu anlamda hac ibadeti, dini duyguları kuvvetlendirir.⁶⁰

Arafat'ta vakfeye duran bir hacı adayı Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın buluşması aklına gelmekte, onlar gibi ellerini açıp yaptıklarından dolayı Allah'tan af dilemektedir. Sa'y ibadetini yaptığında kendisini Hz. Hacer'in yerine koymakta, onun yaşadığı sıkıntı ve telaşı yüreğinde hissetmekte, ibadetin sonunda da onunla aynı mutluluğu yaşamaktadır. Şeytan taşlarken ve kurbanın kesildiği haberini beklerken Hz. İbrahim (as) ve ailesinin şeytanın vesvesesine karşı vermiş oldukları savaşı hatırlamakta, attığı taşları onların yaşadıklarını aklına getirerek atmaktadır. Medine sokaklarında dolaşırken, Hz. Peygamber'in (sav) bir zamanlar buralarda yaşamış olması, ashabıyla buralarda oturup konuşması, bu mekânlarda vahye muhatap olması, mutlulukları, çektiği

58 Karaman vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 210; Ötkün, "Arınmaya Yolculuk: Hac", 36; Geçioğlu, *Hac İbadetinin Bireysel Yaşayıştaki Rolü*, 44.

59 Yücel, "Hac ve Umre", 513.

60 Ötkün, "Arınmaya Yolculuk: Hac", 36.

sıkıntıları yaptığı savaşlar hacı adayının gözleri önüne gelmektedir. Tüm bu duygular, hacı adaylarının gerek iman gerek ahlak ve ibadetler yönüyle düşünce ve davranışlarında kalıcı etkilere ve olumlu yönde değişimlere sebep olur.⁶¹

5. Hac İbadeti ve İrade Eğitimi

İrade; bir şeyin yapılmasına da yapılmamasına da muktedir olan hayat sahibinin bu iki şıktan birine kendi isteğiyle hükmetmesi ya da düşüncenin ortaya koyduğu bir gayeye doğru gitme hareketidir.⁶²

Yüce Allah, insanı en güzel şekilde yaratmış⁶³ ve onu irade kabiliyeti ile güçlendirmiştir. Hz. Peygamber'i (sav) göndererek de iyiye kötüyü açıklamıştır. Kur'an'da; *"ona iki yolu (iyi ve kötüyü) gösterdik"*⁶⁴ buyurarak, insanın iradesini doğru kullanması tavsiye edilmiştir.⁶⁵

Akil gücü ve düşünce kabiliyeti, dini eğitimden geçmiş bir irade ile birleşirse insanı farklı kılar. Bunun sonucunda da insan manen ve maddeten yükselebilir. Olumlu, doğru ve iyi kullanılmaması halinde ise insan kendini alçaltır.⁶⁶ İrade eğitimiyle kişiye hem dış dünyayla ve onun zorluklarıyla mücadele etme, hem de kendi iç dünyasıyla duyguları ve düşünceleri, kararlarıyla baş edebilme yeteneği kazandırılır. Bunun için İslâm; iradeyi sağlam tutacak, sıkıntılar karşısında dimdik duracak ibadet ve fiiller ortaya koymuştur.⁶⁷

Hac ibadeti, adeta irade eğitiminin öğretildiği ve uygulandığı bir mektep gibidir. İnsanoğlu bu eğitimin zirvesine, kendisine normal zaman dilimlerinde meşru ve helâl olan şeyleri yasaklayarak ve rahatlığı arkasına alıp haccin zorlu şartlarına katlanarak talip olmaktadır. Tüm bu zorlukları kabullenmek ve buna talip olmak ancak güçlü bir irade ile olur.⁶⁸

61 Geçioğlu, *Hac İbadetinin Bireysel Yaşayıştaki Rolü*, 44.

62 Medet Bala, "İrade Eğitimi ve Oruç", *Altınoluk Dergisi* 282 (2009), 18; Karaman vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 319.

63 et-Tin 95/4.

64 el-Beled 90/10.

65 Mehmet Ali Var, "İrade Eğitimi", *Yüzakı Dergisi* 122 (2015), 6.

66 Yılmaz Ulusoy, "Başarı İradenin Eseridir" (Erişim 26 Haziran 2015).

67 Var, "İrade Eğitimi", 6.

68 Ötkün, "Arınmaya Yolculuk: Hac", 36.

“Hac, bilinen aylardadır. Kim o aylarda (ihrama girerek) hacca başlarsa artık ona hacda cinsel ilişki, günaha sapmak, kavga etmek yoktur.”⁶⁹

Hac ibadeti, hacı adayları için irade eğitimi yönüyle bir tür “nefis imtihanı”dır.⁷⁰Hac ibadetinde insanın nefsinin zaptetme, şehvet ve taşkınlıklarını kontrol altına alma egzersizleri vardır. Mü'minin ihramda iken cinsel ilişkide bulunması haramdır. Cinsel ilişki, fizyolojik bir güdünün tatminidir. Bir Müslümanın gerçekten ihrama girmiş olabilmesi için şehvet (cinsellik), lezzet ve arzulardan yüz çevirmesi gerekir. Bu davranış insanın cinsel güdüsünü iradesi yönüyle kontrol altına alması, ahlâkî davranmaya yönlendirmesi yolunda bir egzersizdir. Mü'min, cinsel isteklerini hacda ilâhî otorite adına ertelemektedir. Dolayısıyla günlük hayatta, Allah'ın cinsellikle ilgili koyduğu bütün ahlâkî kurallara uyma kararlılığını pekiştirmektedir.⁷¹

Hacı aday, yeryüzünde Allah'ın elini sembolize eden Hacerül-Esved üzerine elini koyarak, her dönüşün başlangıcında Allah'a olan bağlılığının akit ve yeminini tamamlar. Tavaf bu noktadan başlar ve burası evrenin düzene girdiği yerdir.⁷²Tavaf hareketi saatin ters yönündedir. Zira bu ibadeti îfa ederken kişi zamanın aşağıya doğru akışının bir sonucu olarak kendi içinde tahakkuk etmiş olan bütün kusurları ve düşüş sürecini tersine çevirmeye çalışır ve bu yönde irade gösterir. Hacı aday için tavaf, davranışlarını kontrol etme ve iradesini sağlamlaştırma noktasında bir tür alıştırma mesâbesindedir.⁷³

Hac ibadetiyle hacı aday, beşeri zevk ve arzular, o zamana kadar yaşanmış olan rahatlıklar ve kazanılmış alışkanlıkların dışına çıkarak Allah'ın hükümlerine tam bir boyun eğiş ve itaati yaşar. Saf fitrat durumuna dönüşün yolunu hac vasıtasıyla tecrübe eder.

69 el-Bakara 2/197

70 Abdullah İbn Ahmed en-Neseî, *Medâriku'r-Tenzil ve Hakâiku'r-Tevîl* (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1996), 3/151.

71 M. Osman Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, çev. Hayati Aydın (Ankara: Fecr Yayınevi, 1998), 258.

72 Şeriati, *Hac*, 53.

73 Nuran Şen, *Hac İbadetinin Psiko-Sosyal Yönden Değeri*, (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Lisans Tezi, 2003), 24.

Hac ibadetini hakkıyla yerine getiren hacı adayı, her zamankinden daha çok iradesine hâkim olacak, davranışlarını kontrol etmeye özen gösterecektir. Karşılaştığı zorluklara katlanarak, erdemli bir kişi olmaya yönelecektir.

5. Hac İbadeti ve Sosyal Eğitim

İnsan toplumsal bir varlık olup hem içinde yaşadığı toplumun hâsılası hem de toplumun her bir üyesiyle birlikte ortaya koyduğu bütünü biricik parçasıdır. Topluma dâhil olan insan öncelikle topluma katılarak kendi kişiliğini, kimlik ve siyasetini inşa etmekte; mevcut toplum yapısı da ona aidiyet, mensubiyet duygusu üzerinden temel referans değerlerini kazandırmaktadır.⁷⁴

Dinin en önemli işlevlerinden birisi, içerisinde çeşitli nedenlerle ortaya çıkan sosyal farklılıklardan dolayı bölünüp parçalanmak tehlikesiyle karşı karşıya bulunan toplumu birleştirmek, kaynaştırmak, bütünleştirmektir. Son derece farklılaşmış, ayrıca hızlı bir sosyal değişimle karşı karşıya kalan toplumlarda bütünleşme meselesi oldukça çetin bir durum olarak ortaya çıkmaktadır. Bu durum dinin toplumla bütünleşmeyi sağlayıcı rolünün önemini daha da arttırmaktadır. Emile Durkheim'e göre, dinin toplumdaki dört temel görevinden birisi, bireyler arasında birleşme ve dayanışma sağlamasıdır. Din, inanan mensupları arasındaki ilişkileri güçlendirir, yakın dostane ilişkilere kaynaklık eder. Dini törenler ve kurallar aracılığıyla bir değerler sistemi, dolayısıyla da bütün bunları bölüşen insanlar için bir araya getirici unsurları grup birliğini ve dayanışmasını ortaya çıkarır. Din, değer farklılıklarını aşgariye indirerek, toplumu birbirine kaynaştırır. Kolektif ibadetlere bağlı olarak ortak duyguların güçlenmesini sağlar. Mensuplarının düşünce ve davranışlarına hâkim olan dinin, birleştirme gücünü kolayca görmek mümkündür.⁷⁵

Hac ibadeti, psikolojik yönünün yanında toplumsal yönünün de etkileri ve ağırlığı olan bir ibadettir. Kolektif olarak eda edilen dini törenler niteliğinde bir etkinliktir. Sosyal yönü esas alındığında hac ibadeti toplumsal bütünleşme, kaynaşma ve arınmanın gerçekleştiği bir ibadet olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷⁶ Müslümanları kaynaştırmak, tanıştırmak, maneviyatlarını

74 Nejdet Subaşı, *Din Sosyolojisi* (İstanbul: Dem Yay., 2014), 28-29.

75 Kasapoğlu, "Kişilik Eğitimi Açısından Hac İbadeti", 108-109.

76 Yücel, "Hac ve Umre", 513; Kasapoğlu, "Kişilik Eğitimi Açısından Hac İbadeti", 108.

güçlendirmek, birlikteliklerini kuvvetlendirmek amacıyla İslam, iman edenleri günde beş defa vakit namazlarda, haftada bir defa Cuma namazlarında, yılda iki defa bayram namazlarında ve yılda bir defa da hacda toplamakta, buluşturmaktadır.⁷⁷

Dünyada Müslümanlarının yaşadığı hemen her ülkeden az veya çok katılımın olduğu hac ibadeti, Allah'ın iradesinden başka hiçbir şeyin bir araya getiremeyeceği çok zengin bir ırk, renk ve kültür mozağini oluşturur. Allah'ın kulları ve birbirlerinin din kardeşleri olarak tek amaç etrafında toplanan insanların oluşturduğu bu mozağın mekânı hac, Kur'an'ın "teâruf" olarak isimlendirdiği tanışıp birleşmenin sağlanabileceği en güzel platformdur. Bu platform genelde Müslümanların bilgi ve görgülerini tazeledikleri, bazen de kendi yerel Müslümanlıklarının dar çerçevesinde edindikleri birtakım yanlış düşünce ve tasavvurları tashih ettikleri bir zemin olmaktadır. Bunun en güzel örneği, Amerikalı siyahi Müslümanların liderlerinden Malcolm X'in, siyah ırkının üstünlüğüne dayalı İslâm anlayışının yanlışlığını hac görevini ifa ederken fark etmesi ve bu görüşünden tamamen vazgeçmesidir. Dolayısıyla hac ibadeti, dünyanın neresinde olduklarını ve bu değerlerin kendileri için ortak bir zemin oluşturduğu gerçeğini ortaya koymaktadır.⁷⁸

Hac ibadeti, "Müminler ancak kardeşirler"⁷⁹ ayetini pratik hayata geçirecek İslâm kardeşliğini pekiştirir. Hacı adayı, İslam Ümmetinin bir ferdi ve üyesi olduğunu en derinden yaşar; ümmet ve kardeşlik bilincini tazelemiş olur.⁸⁰ Daha önce teorik olarak bildiği "İslâm Kardeşliği"ni orada canlı olarak yaşar. Yeryüzünün neresinden gelirse gelsin, rengi, dili ve ırkı ne olursa olsun, bütün Mü'minlerin kardeş olduğunu gönülden hisseder. Dünyanın değişik bölgelerinden gelen Müslümanları görür, onları tanıyıp anlamaya çalışır, onlarla kaynaşır. Hac ibadeti sayesinde toplumda yardımlaşma, anlayış, hoşgörü gibi sosyal ilişkilerin temeli olan duygu ve düşünceler tekrar test edilmiş ve güçlenmiş olur.⁸¹Hz. Peygamberin (sav) Veda Hutbesi'ni irad etmiş olduğu Arafat; birlik

77 Fikret Güneş, *Hacçı Anlamak ve Yaşamak* (İstanbul: Nida Yayınları, 2012), 24.

78 İsmail Hakkı Ünal, "Hac İbadeti, Fazileti ve Hikmetleri", Redaksiyon: Mehmet Bulut, *Hac İrşat Görevlileri İçin Örnek Metinler* (Ankara: D.İ.B. Yayınları, 2012), 32.

79 el-Hucurât 49/10.

80 Ötkün, "Arınmaya Yolculuk: Hac", 36.

81 Onay, "Hac Yapan Kişilerin Hacdan Sonraki Dini Tutumları", 2.

ve beraberliğin, kardeşlik ve eşitliğin en canlı şekilde sergilendiği mekân olarak halen işlevini sürdürmektedir. Yerinde ve birebir pratik olarak yapılan bu sosyal eğitim, teorik olarak verilen sosyal eğitimden çok daha verimlidir.⁸²

Hac görevini yerine getiren Mü'minler, ülkelerine döndükten sonra, orada kazandıkları tecrübeyle, birtakım fikri, dini ve mezhebi ihtilaflara daha hoşgörülü yaklaşabilmekte, Hz. Peygamberin (sav) müjdesinden hareketle, “*anasından doğmuş gibi günahlarından temizlendikleri*” inancıyla özel ve sosyal hayatlarında daha özenli ve dikkatli davranmaktadırlar. Bu yüzden, her ibadetin temel amaçlarında olan ahlaki olgunluk ve güzelleşme psikolojik ve sosyal anlamda hac ibadetinde adeta gözle görülür bir hüviyet kazanmaktadır.⁸³

Çağdaş insanın duygusal gerginliğinin temel konularından birisi “kalabalıklar içerisinde yapayalnız olma” halidir. Bu hal, çoğu kişide huzursuzluk ve bunalımlar yaşatan, aşırı ferdileşmenin sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Hac ibadeti, kişiyi Allah'a olduğu kadar diğer insanlara da yakınlaştırmaktadır. Benzer duygu ve düşüncelere sahip olarak, ortak tek bir amaç için bir araya gelmiş olan insan kalabalığı içerisinde, ferdi benliklerin duvarları yıkılarak, kolektif ruh hâkim duruma geçer. Farklı yaş ve sosyal statüden zengin-fakir, tahsilli-tahsilsiz, yöneten-yönetilen her kesimden insanın temas ve ilişkilerine imkân vermesi bakımından hac ibadetinin ve bunların icra edildiği yerlerin sosyalleşme ve sosyal uyum açısından büyük önemi görülür. Hac ibadeti, üstünlük duygusunu ortadan kaldırmak suretiyle sosyal eşitliği yaratır ve besler.⁸⁴

Hac ibadeti, ayrıca sosyal anlamda, inananların bir güç gösterisi mahiyetindedir. Hacda dünyanın dört bir tarafından gelen Müslümanlar, hem dayanışma ruhunu daha derinden ve daha coşkulu hissetmiş hem de birbirlerinin yanında ve arkasında olduklarını, birbirlerini desteklediklerini münasip bir dil ile başkalarına göstermiş olurlar. Hac, ittihadın tesisine vesile olmakta, ayrıca bütün dünyadan gelen ilim, fikir ve siyaset alanlarından yetkili kişilerin istişarelerine zemin hazırlamakta, dünya çapında bir kongre hüviyeti kazanmaktadır. Görüşüp tanışmaya vesile olması yanında hac, bir yönüyle de İslam

82 Ötkün, “Arınmaya Yolculuk: Hac”, 36.

83 Ünal, “Hac İbadeti, Fazileti ve Hikmetleri”, 33.

84 Geçioğlu, *Hac İbadetinin Bireysel Yaşayıştaki Rolü*, 35.

ülkeleri olarak alınan kararların ve üretilen bilginin tanıtımının yapılacağı uluslararası kongre görevi görür. Hac ibadetinin sosyal bütünleşmedeki bir hikmeti de budur.⁸⁵

Hac ibadetinin önemli bir fonksiyonu da ölüm sorası mahşeri andırmasıdır. Farklı dil, bölge ve kültüre, sosyal konum ve ekonomik güce sahip insanların toplanması, topluca ibadet etmesi bir bakıma âhirette yaratıcının huzurunda dirilişi ve toplanışı hatırlatır. Hac ibadeti, psikolojik ve sosyal olarak Mü'mini ahiretteki diriliş ve toplanmaya hazırlar, bu bilinci kazanmasında ona yardımcı olur.⁸⁶

SONUÇ VE ÖNERİLER

Hac ibadetinde yerine getirilen her bir sembolün, vazifenin, fiil ve davranışın bir anlamı, kişiyi ve toplumu eğitici bir yönü vardır. Hacı aday, hac süresince yerine getirdiği eylemler ve katlandığı yoksunluklar sayesinde çeşitli ruhsal eğitime tabi tutulur. Hac ibadeti genel yapısı itibariyle insanı alışkanlıklarından koparmakta, zorluk ve sıkıntılarla yüz yüze getirmektedir. Rahatlığı bırakıp zorluklara katlanmak, hac yasaklarına titizlikle uymak hacı adayının sabırlı olmasını ve güçlü bir iradeye sahip olmasını sağlamaktadır. Hacdaki birçok uygulama hacı adayında, davranışları kontrol, günahlardan sakınma, alçakgönüllü olma, maddi statü ve üstünlük unsurlarını bir yana bırakıp Allah katında herkesle eşit duruma gelme gibi iyilik ve takva meydana getirir. Yüce Allah'ın emrettiği ve evrensel ahlâkın gerektirdiği ahlâk ilkelerine uyma kabiliyeti kazandırır.

Hacda insanların fiilî olarak bir araya toplanmaları ve benzeri eylemler, İslam kardeşliği, toplumsal bütünlük ve sosyal dayanışma olgusuna şekil ve nitelik yönünden müdahale etmektedir. Sosyal bir eğitim olan hac ibadetiyle dilleri, renkleri, ırkları, kültürleri, sosyal ve ekonomik durumları farklı olan milyonlarca kişi, aynı inanç çerçevesinde kardeş olduklarını ve bir bütünü meydana getiren birer parça hüviyeti taşıdıklarını net bir şekilde idrak ederler. Diğer taraftan hac ibadeti, hacı adayının adeta bir zaman tüneliyle Hz.

85 Bediüzzaman Said Nursî, *Sünubat* (İstanbul: Envar Yayınları, 2012), 58.

86 Yücel, "Hac ve Umre", 512.

İbrahim (as) ve ailesine, asr-ı saadete manevi bir yolculuk yapmasını sağlayarak inanç kökleriyle olan bağlantısını tazeler, dini duygularını güçlendirir ve kişide kalıcı etkiler meydana gelmesini sağlar. Hacı adayı, gönül coğrafyasına attığı tüm bu tohumlarla daha sonra memleketine döndüğünde meyvelerini devşirmeyi ümit eder ve hac süresince aldığı eğitimi hayatının bütün alanlarında gerçekleştirme çabası içerisinde olur.

Müslümanların kişi ve toplum olarak duygu, düşünce ve davranışları üzerindeki haccın bu etkileri, hac ibadetinin sosyal ve psikolojik tesirleri olan mükemmel bir “din eğitimi” olduğunu göstermektedir. Bu ibadetin yapıldığı yerler de adeta birer eğitim alanları, yoğunlaştırılmış eğitim merkezleri gibidir.

Hac ibadetinin din eğitimi yönü dikkate alındığında, bu eğitimin daha faydalı olabilmesi için bazı yöntemler geliştirilebilir. Hac organizasyonlarının hacıların eğitimi için değerlendirilmesi, görevlilerin bu çerçevede din eğitimi yönüyle eğitilmesi, görevlilerin hacı adaylarını sadece haccın şekli yönünü değil din eğitimi yönüyle etkilerini de öğretmeleri yararlı olur. Hacı adaylarına, haccın din eğitimi yönünü anlatan okumalar yapmaları tavsiye edilebilir. Her şeyden önce hacı adaylarına verilmek üzere hazırlanan hac rehberlerinde haccın din eğitimi yönüne de yer verilmelidir. Neticede hac vazifesini yerine getirenlerin, dönüşte hac uygulamaları akıllarında yer edinsin ve böylece haccın mana ve ehemmiyeti daha iyi kavransın ve yeni bir dirilmeye vesile olabilsin.

Ülkemizde genel eğilim hac ibadetinin daha ileri yaşlarda gerçekleştirilmesi yönündedir. Hac ibadeti sırasındaki farkındalık, sabrın, takvanın, iradenin, dini duyguların güçlenmesi, din kardeşliği, kaynaşma ve bütünleşmenin yaşanması gibi derin deneyimlerin daha erken yaşlarda tadılması, birey ve toplum açısından daha faydalı olacaktır. Bu katkılar göz önünde bulundurularak ülkemizde hac ibadetinin gerçekleştirilmesi, daha erken yaşlara alınmalı, bu yönde bilinçlendirme yapılmalıdır.

Hac eğitiminden alınması gereken asıl manalardan biri de İslam’da kardeşlik ve eşitliktir. Dünyanın ve Türkiye’nin her bölgesinden gelen hacıların ırk, renk, dil ayrımı yapmaksızın birbirlerine kardeşçe bakmaları ve davranışları, birbirlerini milliyetinden dolayı hor görmemeleri önem arz etmektedir. Hacı adayına verilecek eğitimde özellikle haccın kardeşlik eğitimi yönüne,

İslam'ın ırkçılık karşısındaki tutumuna dikkat çekilmelidir. Kimi hacı adaylarının hac vazifesini yaparken dahi ırkçı söz ve davranışlarda buldukları maalesef görülebilmektedir.

Hac mevsimi sosyal, kültürel ve ekonomik alanlarda bilimsel toplantılar, ticari ve sınai ihtisas fuarları ve kültürel gösteriler ve yayınlar için de önemli bir fırsattır. Böylesine büyük bir toplanmada, İslam ülkelerinin üst düzey yöneticilerinin katılımıyla, ülkeler arası ortak sorunların çözümü ve her alanda işbirliği için hac kongresinin düzenlenmesi yapılabilecek en güzel faaliyetlerden biri olarak görülmektedir.

Hac yapılan ortamın ve hacda yerine getirilen ibadet fiillerinin insan davranışlarını ve toplumu eğittiği ve bilinçlendirdiği açıktır. Ancak akademik çalışmalar incelendiğinde Müslümanların duygu, düşünce, tutum ve davranışlarını ilgilendiren hac ibadetinin Din Eğitimi Bilimi yönüyle yeterince araştırılmadığı görülmektedir. Din eğitimcilerimiz tarafından hac ibadetinin eğitim yönünü ön plana çıkaran çalışmalar yapılmasında faydalar vardır. Hac ibadetinin çeşitli ruhsal eğitimleri sağlayan davranışlar kümesi olduğu gibi ayrıca toplumsal hatta uluslararası çaptaki eğitimin en canlı uygulanıp sergilendiği bir ibadet olduğu ortadadır.

Kaynakça

- Akgün, M. Zerrin. *İlim Bakımından İslâmiyet*. Ankara: Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, 1955.
- Akkaya, Veysel. *Haccı Yaşayanlar*. İstanbul: Nesil Yayınları, 2008.
- Akpınar, Ali. *Kur'an Aydınlığında Seyahat*. Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- Akyüz, Vecdi. *İbadet İlkeleri*. İstanbul: İlke Yayıncılık, 2002.
- Alaylıoğlu, Ruşen – Oğuzkan, A.Ferhan. *Ansiklopedik Eğitim Sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp ve Aka Yayınevi, 1976.
- Ali Efendi, Kinalızâde. *Ablâk-ı Alâî*. İstanbul: Tercüman Yayınevi, trhsz.
- Alkan, Ahmet Turan. "Kâbe'yi Özlemek". *Aksiyon Dergisi* 424 (Ocak 2003), 20-21.
- Aras, M. Özgü. "Cemre Maddesi". TDVİA. İstanbul: TDV Yayınları, 1993. 7/340-341.
- Bala, Medet. "İrade Eğitimi ve Oruç". *Atınoluk Dergisi* 282 (2009), 319-320.
- Bayyığıt, Mehmet. *Sosyo-Kültürel Yönleriyle Türkiye'de Hac Olayı*. Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- Bediüzzaman Said Nursi. *Sünubat*. İstanbul: Envar Yayınları, 2012.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Kur'anı Kerim'in Türkçe Meali ve Tefsiri*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1985.
- Buhari, Muhammed b. İsmail. *Sahihü'l-Buhari*. İstanbul: el-Mekebetü'l-İslamiyye, trhsz.
- Bulut, Mehmet. *Hac İrşat Görevlileri İçin Örnek Metinler*. Ankara: D.İ.B. Yayınevi, 2012.
- Canatan, Burhanettin. *İslâmiyette Ruh Sağlığı*. Konya: Canatan Yayınları, trhsz.

Cliffort, T. Morgan. *Psikolojiye Giriş*. çev. Hüsnü Arıcı vd. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Psikoloji Bölümü Yayınları, 1991.

Ebu Gudd, Abdulfettah. *Bir Eğitimi Olarak Hz. Muhammed ve Öğretim Metotları*. terc. Enbiya Yıldırım. İstanbul: Yasin Yayınevi, 1998.

Erul, Bünyamin - Keleş, Ekrem. *Hacці Anlamak*. Ankara: D.İ.B. Yayınevi, 2010.

Esed, Muhammed. *Kur'an Mesajı*. Çev. Cahit Koytak - Ahmet Ertürk. İstanbul: İşaret Yayınları, 1997.

Geçioğlu, Ahmet Rifat. *Hac İbadetinin Bireysel Yaşayıştaki Rolü*. Adana: Çukurova Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Lisans Tezi, 2010.

Goleman, Daniel. *Duygusal Zekâ*, çev. B. S. Yüksel. İstanbul: Varlık/Bilim Yayınları, 1997.

Görmez, Mehmet. *Kalbin Erbaini*. Ankara: Otto Yayınları, 2015.

Güneş, Fikret. *Hacці Anlamak ve Yaşamak*. İstanbul: Nida Yayınları, 2012.

Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1998.

İbn Hanbel, Ebü Abdullah Ahmed b. Muhammed Şeybânî. *Müsnedü Ahmed b. Hanbel*. İstanbul: Dâru's-Sahnün ve Çağrı Yayınları, 1992.

İbn Mâce, Ebü Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvinî. *Sünen-ü İbni Mâce*. thk: Muhammed Fuâd Abdül-bâki, Kabîre: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1975.

İbn Mâce, Ebü Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvinî. *Sünen*. Beyrut: Darü'l-Marife, 1989.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâleddin Muhammed b. Mükerrrem. *Lisanü'l-Arab*. Beyrut, 1990.

Karaman, Fikret vd. *Dini Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: D.İ.B. Yayınları, 2006.

Kasapoğlu, Abdurrahman. "Kişilik Eğitimi Açısından Hac İbadeti". *Diyanet İlmî Dergi* 44/1 (Mart 2008), 94-118.

Keskin, Mehmet. "Takva", Abdullah Ayan vd. *Kürsüden Öğütler*. Ankara: D.İ.B. Yayınları, 2006. 268-269.

Kılıç, Remzi. *Kur'an'da İbadet Kavramı*. Kayseri: SE-DA Yayınları, 1986.

Kurucan, Ahmet. *Hacці Yaşamak*. İstanbul: Işık Yayınları, 2011.

Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ. *Tefhîmu'l-Kur'an*. çev. Muhammed Han Kayani vd. İstanbul: İnsan Yayınları, 1989.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyri. *Sahibu'l Müslim*. Beyrut, trhsz.

Necati, M. Osman. *Kur'an ve Psikoloji*. çev. Hayati Aydın. Ankara: Fecr Yayınevi, 1998.

Nedvî, Seyyid Ebu'l-Hasan Ali. *Hac*. çev. Yusuf Karaca. İstanbul: Nehir Yayınları, 2004.

Nesâî, Ebu Abdîrrahman Ahmed b. Şuayb. *Sünenü'n-Nesai*. İstanbul: Dâru's-Sahnün ve Çağrı Yayınları, 1992.

Nesefî, Abdullah İbn Ahmed. *Medâriku't-Tenzil ve Hakâiku't-Tevîl*. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1996.

Onay, Ahmet. "Hac Yapan Kişilerin Hacdan Sonraki Dini Tutumları". *S.Ü.İ.F.D.* 14 (Sakarya 2006), 1-2.

Oral, Rifat. *Peygamberimizle 27 Gün*. Ankara: D.İ.B. Yayınları, 2011.

Öğüt, Salim. "Sa'y Maddesi". TDVİA. İstanbul: TDV Yayınları, 2009. 36/206-207.

Öncül, Remzi. *Eğitim ve Eğitim Bilimleri Sözlüğü*. İstanbul: M.E.B., 2000.

Ötkün, Ramazan. "Arınmaya Yolculuk: Hac". *Siyer-i Nebi Dergisi* 23 (İstanbul 2014), 36-37.

Özbuğday, Şükrü. "Gerçek Eşitlik Yansıması Hac". *Diyanet Aylık Dergi* 122 (Şubat 2001), 3-4.

Öztürk, Necati. *Hicaz Albümü*. Ankara: D.İ.B. Yayınları, 2012.

Peker, Hüseyin. *Din Psikolojisi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2013.

Peker, Hüseyin. *Din ve Ablak Eğitiminin Psikolojik ve Metodik Esasları*. Samsun: Eser Matbaası, 1991.

Râzî, Fahrreddin. *et-Tefsîru'l-Kebîr*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1997.

Sâbûnî, Muhammed Ali. *Safvetü't-Tefsîr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, trhsz.

Sert, H. Emin. *Kur'an'da İnsan Tipleri ve Davranışları*. İstanbul: Bilge Yayınları, 2003.

Subaşı, Nejdet. *Din Sosyolojisi*. İstanbul: Dem Yayınları, 2014.

Şen, Nuran. *Hac İbadetinin Psiko-Sosyal Yönden Değeri*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Lisans Tezi, 2003.

- Şeriatı, Ali. *Hac*. çev. Ejder Okumuş. Ankara: Fecr Yayınları, 2012.
- Taberi, Muhammed b. Cerir b. Yezid. *Câmiu'l-Beyan an Têvîli Ayi'l- Kur'an*. Mısır: Müessesetü'r-Risaleh, 1954.
- Tarhan, Nevzat. *Duyguların Psikolojisi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2014.
- Tosun, Cemal. *Din Eğitimi Bilimine Giriş*. Ankara: Pegemakademi Yayınları, 2011.
- Töremen, Fatih vd. *Eğitim Bilimine Giriş*. İstanbul: İdeal Yayınları, 2013.
- Tutar, Adem. "İslam Tarihinde Hac İbâdetinin Ortaya Çıkışı ve Hz. Muhammed'in Hac Emirliğini Tesisi". *Fırat Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi* 6 (Elazığ 2001), 75-86.
- Uludağ, Süleyman. "Takva Maddesi". TDVİA. İstanbul: TDV Yayınları, 2009. 50/250-251.
- Ünal, İsmail Hakkı. "Hac İbadeti, Fazileti ve Hikmetleri", *Hac İrşat Görevlileri İçin Örnek Metinler*. Ankara: D.İ.B. Yayınları, 2012.
- Var, Mehmet Ali. "İrade Eğitimi". *Yüzakı Dergisi* 122 (2015), 6-7.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat, trhsz.
- Yavuz, Kerim. "Din Psikolojisinin Araştırma Alanları". *A.Ü.İ.F.D.* 5 (Erzurum 1982), 103-104.
- Yılmaz Ulusoy. "Başarı İradenin Eseridir". Erişim 26 Haziran 2015. <http://www.yilmazulusoy.com/tr>
- Yücel, İrfan. "Hac ve Umre". Ali Bardakoğlu vd. *İlmihal*. Ankara: TDV Yayınları, 2010. 1/512-513.
- Zuhayli, Vehbe b. Mustafa. *et-Tefsîru'l-Munîr fi'l-Akide ve Şeriatı ve'l-Menbeci*. Dimeşk: Dâru'l-Fikri'l-Muasır, 1418.

